

УДК 94:342.53(420+430)"1989/1990"

Л. В. Коваленко

ПОЗИЦІЯ ПАРЛАМЕНТУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО НІМЕЦЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1989–1990 рр.)

Автор на базі матеріалів стенограм дебатів у палаті обшин та палати лордів, засідань комітетів обох палат парламенту Великої Британії розглядає позицію парламентарів щодо питання участі Німеччини в НАТО, вирішення проблеми кордонів, основних умов об'єднання між ФРН та НДР. Висловлюється думка про надання підтримки парламентарями курсу Форін офісу відносно об'єднання Німеччини на протипаузу курсу М.Тетчер.

Ключові слова: Велика Британія, Німеччина, об'єднання, «німецьке питання», прем'єр-міністр, Форін офіс, зовнішня політика, НАТО.

Виникнення в 1989-1990 рр. на порядку денному питання про об'єднання Німеччини вимагало не лише розв'язання проблеми відновлення державності між роз'єднаними німецькими територіями, але й вирішення важливих питань забезпечення миру та безпеки в європейському регіоні. Оскільки зовнішній аспект об'єднання Німеччини безпосередньо залежав від позицій країн-переможниць у Другій світовій війні, доречно звернутися до формування їх політики щодо Німеччини в переломні 1989-1990 рр., звернувши особливу увагу на позицію британського парламенту.

При загальному зверненні в українській історіографії до проблем об'єднання Німеччини (дослідження Г.О. Грабарчука [1], А.І. Кудряченка [2], І.І. Харченка [3], А.Ю. Мартинова [4] та ін.) питання міжнародного врегулювання німецького об'єднання досі залишається поза увагою істориків на теренах України. Слід відзначити ґрунтовні дослідження вітчизняних британістів у сфері євроінтеграційної політики Великої Британії в ХХ ст. в працях Т.О. Гогунської [5], В.Ю. Крушинського [6], О.А. Неприцького [7], Н.Л. Яковенко [8] та ін. Однак проблема формування зовнішньополітичного курсу Великої Британії кабінету М.Тетчер, наявності підтримки позиції прем'єр-міністра з боку парламентарів, громадськості стосовно об'єднання Німеччини у 1989-1990 рр. потребує окремого ґрунтовного наукового дослідження.

За умов недостатнього висвітлення питання розробки політики Великої Британії щодо об'єднання Німеччини, її впливу на трансформацію німецького курсу автор даної статті вважає за потрібне зробити спробу знайти відповідь на запитання: як ставилися депутати обох палат парламенту до перспективи появи єдиної Німеччини та позиції прем'єр-міністра, Форін офісу з цього питання.

Задля визначення ставлення британських парламентаріїв до проблеми німецького об'єднання звернемося до стенограм дебатів у палаті обшин та палати лордів 1989-1990 рр.

Після падіння Берлінської стіни перші обговорення перспективи німецького об'єднання в палаті обшин відбулися 15 листопада 1989 р. Слід зазначити, що як представники консервативної партії, так і опозиції були занепокоєні розвитком подій в Європі і безпосередньо на німецьких землях. Консерватор Д. Хоуелл зазначав, що «для процвітання і свободи німці повинні краще подумати щодо майбутнього двох республік, лібералізованих і розвиваючих ринкову економіку з тісними дружніми відносинами, які однак на певний час залишаються двома республіками» [9, с. 399].

Оцінюючи розвиток подій в НДР, лейборист Д. Дейвіс зазначав, що німецьке об'єднання на той момент не стояло на порядку денному. Потрібно було закріпити існуючу ситуацію, бо «окрім декількох консервативних членів, ніхто не хотів німецького об'єднання». Задля більшої стабільності в Європі, заспокоєння сусідів Німеччини, на думку депутата, потрібно було закріпити існуючі кордони двох Німеччин, щоб вони могли діяти як демократичні держави [9, с. 403].

Однак більшість депутатів (в тому числі Д. Хоуелл, М. Ірвін, Х. Дайкс), що взяли участь у дискусії, не дивлячись на занепокоєння щодо домінування Німеччини в Європі, дотримувалися позиції, що не варто протистояти німецькому об'єднанню. Якщо б відбулися вільні вибори і була виявлена воля німецького народу об'єднатися, необхідно було погодитися, оскільки незадоволення від відмови могло розпалити вогнище німецького націоналізму [9, с. 399, 403, 406].

Лейборист Дж. Сілларс з даного приводу влучно зазначав, що в історії кожної країни є сторінки, що викликають сором. Відношення до людей необхідно складати виходячи з того, що вони роблять зараз та їх потенціалу для конструктивного розвитку в майбутньому. Тому, на думку парламентаря, до німецького народу варто було ставитися як і до інших народів Європи та сприяти об'єднанню Німеччини. Не дивлячись на те, що «Радянський Союз мав параною відносно потреби якогось буферу між собою і тим, кого він вважав потенційним західним ворогом», фундаментальне право німецького народу бути об'єднаним мало бути визнаним [9, с. 422].

У свою чергу, аналізуючи розвиток подій наприкінці 1989 р., королева Великої Британії Єлизавета II під час виступу перед обома палатами парламенту підкреслювала, що уряд Її Величності і надалі мав розвивати відносини між Сходом та Заходом і працювати для подальшого прогресу в захисті прав людини. У даному відношенні зазначалося, що уряд мав «заохочувати і підтримувати видатні зміни, що відбувалися в Польщі, Угорщині та в Східній Німеччині» [10, с. 2].

Невизнання прем'єр-міністром М.Тетчер факту постановки «німецького питання» на порядок денний 1 листопада 1989 р. та спроби уповільнити процес об'єднання ФРН та НДР в подальші місяці викликали значну

критику з боку членів палати общин. Депутати з опозиції послідовно доводили, що прем'єр-міністру не варто було стояти на шляху німецького об'єднання і зтягувати з проявом підтримки цього процесу, оскільки це могло мати фатальні наслідки для Великої Британії і сприяти відродженню націоналізму (наприклад, виступи лейбористів Дж. Робертсона, П. Шора, Р. Верайна, Д. Андерсона [11, с. 958-959, 964, 973, 1002], Д. Хілі [12, с. 1110], соціал-демократа Д. Оуена, ліберала М. Кемпбелла [13, с. 346—348; 358]).

Під час розгляду цього питання слід відмітити коментарі і представників консервативної партії [12, с. 1132]. В цілому більш занепокоєні, аніж представники опозиції, консерватори вітали ті кроки, що могли призвести до об'єднання Німеччини і концентрували увагу на ті проблемні аспекти, що витікали з «німецького питання». За свідченнями Х. Дайкса, 87% німецького населення народилося після війни, а всі винні за злочини проти людства в Другій світовій війні пройшли через Нюрнберзький трибунал, необхідно було позбутися страхів щодо німецького народу [12, с. 1111]. Визнаючи, що передумови для відродження феномену нацизму відсутні й об'єднана Німеччина не зможе стати наддержавою (в економічному відношенні вона програватиме Японії, а кількість населення зменшиться на кінець століття до 76 млн. проти об'єднаного населення Франції та Великої Британії – 115 млн. чол.), парламентарії вимагали змінити ставлення щодо Німеччини [12, с. 1129, 1136].

Оскільки уряд ФРН офіційно не робив заяв щодо незмінності польсько-німецьких кордонів, існувала потреба заспокоїти Польщу. На думку Дж. Арнольда, Б. Брейна саме питання кордонів було ключовим для Європи і вимагало закріплення існуючих кордонів по Одер-Нейсе в польсько-німецькій угоді [11, с. 979; 13, с. 356].

Неабияке значення відіграло й вирішення питання розміщення іноземних військ на території об'єднаної Німеччини. В. Пауелл зазначав, що неможливо буде створити якусь форму національної єдності в країні, в якій знаходилась значна кількість військ протилежних військових блоків [11, с. 965—966]. За даних обставин британський уряд, на думку парламентарів, мав намагатися утримати Німеччину в сфері Західної Європи і вітати заяви канцлера ФРН Г. Коля щодо членства об'єднаної Німеччини в НАТО [11, с. 978; 13, с. 347, 358].

Намагаючись оцінити діяльність уряду щодо питання об'єднання Німеччини, під час проведення дебатов чи через спеціальні запити, парламентаріями проводилось опитування фахівців з даного питання. Звернення до парламентських документів надає змогу побачити, що інформування парламентаріїв з досліджуваного питання протягом 1989-1990 рр. покращувалось і проводилось прем'єр-міністром Великої Британії М.Тетчер, представниками Форін офісу та Міністерства оборони, військовими, науковцями, іноземними політиками. Оскільки основний акцент парламентаріями був зроблений на дослідженні та контролі діяльності відомств уряду Великої Британії, до роботи парламенту, в більшості своїй, залучалися представники найвищих щаблів влади.

В результаті проведення двох сесій усних свідчень представників Форін офісу в Комітеті закордонних справ (КЗС) палати общин 4 квітня [14] та 23 травня 1990 р. [15] та подорожі членів комітету до Берліну та Бонну 15-19 травня 1990 р. була сформована доповідь КЗС з приводу об'єднання Німеччини [16].

Звертаючись до проблеми польсько-німецьких кордонів, комітет торкався питань: де саме вони будуть проходити і як буде гарантовано їх незмінність. Оцінюючи представлений Форін офісом 4 квітня 1990 р. меморандум «Статус двох німецьких держав», в якому міністр закордонних справ інформував про скасування статті 23 Основного Закону ФРН після об'єднання Німеччини, члени комітету вважали, що це заспокоїть німецьких сусідів, припинить намагання осіб німецького походження з Польщі, Чехословаччини, Радянського Союзу та Австрії приєднати території їх проживання до німецької держави [16, с. xviii].

Оскільки польський уряд проявляв значне занепокоєння щодо питання кордонів з об'єднаною Німеччиною, члени комітету погоджувалися з позицією уряду, що треба дозволити представникам Польщі бути присутніми на зустрічах, коли буде обговорюватися питання кордонів. Необхідною передумовою для заповнення Польщі парламентарі вважали підписання договору між загально німецьким урядом і Польщею.

Результатом проведеного аналізу, під час поїздок і обговорень членами комітету та фахівцями в Берліні і Бонні, став висновок, що Національна народна армія та її статус не повинні викликати серйозної проблеми. Міністри НДР запевнили членів комітету, що армія повинна діяти лише на території НДР і бути частиною загально німецької армії, однак не передбачався її вступ до складу НАТО. На погляд членів комітету, таке рішення могло бути прийнятним для німців та їх союзників у перехідний період, але не варто було встановлювати довготривалі домовленості [16, с. xviii]. Погоджуючись, що ненімецькі сили НАТО не повинні знаходитися на території колишньої НДР в перехідний період, члени комітету зазначали необхідність визначення для НАТО шляхів захисту цієї території після покриття всієї об'єднаної Німеччини статтями 5 та 6 договору НАТО [16, с. xviii].

Серед проблем, які вимагали негайного вирішення, комітет окреслив і проблему подальшого перебування радянських військ у НДР і визначення часу, коли вони будуть виведені. Після проведених переговорів у Берліні і Бонні члени комітету переконались в існуванні передумов для заохочення Радянського Союзу співпрацювати в питанні виведення військ. Пропозиції від ФРН щодо надання кредиту в розмірі 5 млрд. дойчмарок, покриття витрат перебування радянських військ на німецькій території та будівництво нового житла для військових в СРСР мали зацікавити Радянський Союз [16, с. xviii].

За відсутності підписаного мирного договору після Другої світової війни члени комітету непокоїлись щодо необхідності проведення мирної конференції для врегулювання «німецького питання». Інформуючи парламентаріїв, Д.Хорд зазначав, що в даному випадку більш доречним було вирішувати питання в рамках

переговорів «2+4», на двосторонній основі між Німеччиною і зацікавленою країною чи в більш широкому форматі.

Виходячи з того, що після об'єднання з ФРН Східна Німеччина мала стати частиною європейського співтовариства, членів комітету непокоїло, як збільшена держава вплине на політичний і економічний баланс, на інституції Співтовариства і загалом на Європу. Поліпшенню бачення парламентарями даної ситуації сприяло завірення членів уряду ФРН, що об'єднана Німеччина «не прагнути збільшення кількості голосів у Раді, комісіонерів чи місць в Європейському Парламенті» [16, с. xi]

Оцінюючи наслідки вступу НДР до ЄЕС «завдяки німецькій національності», члени комітету відзначали можливе збільшення напруження серед східноєвропейських країн щодо перспективи вступу до співтовариства. Не дивлячись на те, що в найближчий час вступ країн Східної Європи до ЄЕС не вбачався ймовірним, за переконанням членів комітету можливість їх майбутнього членства повинна була збережена [16, с. xi].

Звертаючись до проблеми Берліну, слід зазначити, що членів КЗС палати обшин турбувало питання подальшої долі гарнізонів західних країн у Берліні. Обговорення даного питання з міністром закордонних справ Д. Хьордом 4 квітня [14, с. 16] та 23 травня 1990 р. [15, с. 18], з мером Берліну В. Момпером (16 травня 1990 р.) [16, с. xxi] сприяло розумінню парламентарями, хоча «присутність союзницьких військ може бути обмежена до символічних розмірів, це створюватиме потрібний баланс радянським силам, поки вони не будуть виведені (з НДР – Л.К.)» [16, xvi].

Результатом дослідження діяльності Міністерства оборони Великої Британії стала X-та доповідь оборонного комітету палати обшин, яка надає можливість ознайомитися з позицією парламентаріїв щодо наслідків об'єднання Німеччини в цій галузі. Через дискусії в квітні 1990 р. з представниками країн-членів ОВД, візити членів комітету до Москви, НДР та Берліну парламентарії були занепокоєні можливістю неприйняття Радянським Союзом німецького членства в НАТО. Радянська пропозиція, що об'єднана Німеччина має залишатися асоційованим членом обох альянсів, розглядалася як нездійснена [17, с. xii].

Звертаючись до питання можливого виведення радянських військ з території Східної Німеччини, парламентарії погоджувалися, що для Німеччини буде краще довготривале фінансування будівництва та необхідної інфраструктури в Радянському Союзі, аніж подальше перебування радянських військ на їх території [17, с. xiii]. Питання щодо об'єднання Німеччини ставило під сумнів і перебування британських сил у Німеччині. На думку членів комітету, зменшення кількості військ у майбутньому чи повне виведення їх з території Німеччини вимагало уважного обговорення [17, с. xiv].

Оскільки Західна Європа наприкінці 1989 – на початку 1990 р. зустрілася з практичною проблемою перетворення Німеччини в найбільш могутню державу, «німецьке питання» було об'єктом обговорення і в палаті лордів. Ініційоване 17 січня 1990 р. колишнім прем'єр-міністром бароном Кардіфським Дж. Каллаганом обговорення в палаті лордів перспектив німецького об'єднання відбувалося в той час, коли офіційна позиція М. Тетчер щодо «німецького питання» була спрямована на уповільнення процесу об'єднання ФРН та НДР. Не називаючи прем'єр-міністра, лорд Каллаган, маючи на увазі саме М.Тетчер, зазначав, що «метою (британського курсу щодо об'єднання Німеччини – Л.К.) не мають бути зауваження чи уповільнення процесу. Цей курс буде неефективним, якщо німецький народ захоче об'єднання» [18, с. 645]. Подібні критичні зауваження щодо курсу М. Тетчер висловлювали лорди Бонхем-Картер [18, с. 639], Харроу [18, с. 661], баронеса Блекстоун [18, с. 655].

Метою уряду Великої Британії, на думку лорда Каллагана, повинно бути переконання, що нова держава «стане елементом стабільності і безпеки в новій Європі». Тому важливим було врегулювати питання східних кордонів об'єднаної Німеччини і запевнити СРСР щодо гарантій його майбутньої безпеки. Задля вирішення згаданих питань членами палати лордів пропонувалися такі рішення:

По-перше, уряди ФРН та НДР офіційно мали відкинути прагнення повернути втрачені території на Сході і прийняти існуючий кордон між Східною Німеччиною та Польщею, закріпивши дане рішення в договорі між двома державами. На це акцентували свою увагу лорди Каллаган, Кеннет, Кледвін, Дакре, баронеса Блекстоун.

По-друге, з метою врегулювання питання військово-політичного статусу пропонувалося: а) об'єднаній Німеччині бути членом двох альянсів – НАТО і ОВД (лорд Каллаган [18, с. 646]); б) значно зменшити озброєння і військово присутність у Німеччині (баронеса Блекстоун [18, с. 655]); в) вивести сили ОВД і НАТО з території об'єднаної Німеччини (лорд Мейхью [18, с. 672]); г) повне членство об'єднаної Німеччини в НАТО (лорд Хенкі [18, с. 669]).

По-третє, оскільки існував страх щодо політичного і економічного домінування Німеччини в Європі, найкращим варіантом для його зменшення лордом Бонхем-Картером вважався вступ об'єднаної Німеччини до політично інтегрованої європейської спільноти. У зв'язку з посиленням нестабільності в Східній Європі, члени палати лордів вважали за необхідне, щоб Велика Британія відіграла більш активну роль в євроінтеграційних процесах (такої думки був, наприклад, лорд Тейлор Гріф [18, с. 653, 662]).

Співзвучними були пропозиції і лорда Монксвелла, який задля усунення страхів не лише з боку сусідів Німеччини, але й Великої Британії, пропонував включити до ЄЕС не лише об'єднану Німеччину, але і... Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Австрію. А для усунення страхів росіян - включити Росію, Латвію, Естонію та Литву» [18, с. 667].

Вивчаючи стенограми дебатів членів палати лордів, хотілося б відмітити практично одностайну підтримку ними процесу об'єднання Німеччини. Серед критиків об'єднання особливою була лише позиція лорда Кагана, який вважав, що по суті об'єднання ФРН та НДР представляло собою розвиток німецько-

російського альянсу. В результаті нього могла з'явитися держава «від Рейну до японських кордонів з найбільшою кількістю сировини, навичок, робочих рук і технологій», яка «стала б наддержавою Європи, і не була ворожою європейській спільноті, оскільки в більшості своїй ігнорувала б її». Цією наддержавою, на думку лорда Кагана, мала стати об'єднана Німеччина [18, с. 671].

Подальші обговорення в палаті лордів 21 березня 1990 р., напередодні проведення М.Тетчер Чекверського семінару, засвідчили про консенсус у поглядах парламентарів щодо військово-політичного статусу об'єднаної Німеччини. Майбутнє безпеки Європи залежало, на думку членів палати, від членства об'єднаної Німеччини в НАТО (такої точки зору дотримувалися, наприклад, віконт Brentford, лорд Феншаве, лорд Белстід). Для полегшення прийняття СРСР ідеї об'єднання Німеччини парламентарями приймався Геншерівський план нерозповсюдження військових структур НАТО на територію НДР (такою була, наприклад, позиція лорда Гледвіна [19, с. 352]).

Як альтернатива для забезпечення безпеки Радянського Союзу лордом Гледвіном була висунута ідея створення «санітарного кордону» з «держав колишньої Австро-Угорської імперії, Польщі, країн Балтії, якщо б вони отримали справжню незалежність» [19, с. 353]. Ці держави повинні були заявити про свій намір не мати жодних іноземних військ на своїй території. Реалізація такої ідеї, на думку парламентаря, сприяла б створенню рівноваги в Європі, що на практиці, було необхідним для збереження миру.

Черговий розгляд «німецького питання» у палаті общин відбувся в період загострення скандалу Н. Рідлі та публікації матеріалів Чекверського семінару. Не дивлячись на те, що торі поділилися відносно ставлення до промови Н. Рідлі (в залежності від своїх поглядів щодо майбутнього розвитку євроінтеграційних процесів), спільний консенсус полягав у тому, що міністру необхідно піти у відставку.

26 липня 1990 р. в рамках засідання в палаті общин, присвяченого британо-німецьким відносинам, відбулися виступи представників опозиції з нищівною критикою курсу прем'єр-міністра Великої Британії та її оточення. Звернімо увагу на виступ лейбориста Б. Седжмора, який зазначав, що «1990 став роком, коли «німецьке питання» повернулося до Британії, однак міністр і прем'єр-міністр не мали здорового глузду і хисту для управління, продемонстрували, що британський штат на вищих рівнях може бути злісним і мстивим, і здатним проводити «вендету» проти союзника, який був ним не лише протягом десятиліть, а й поколінь».

Таким чином, на думку парламентаря, прем'єр-міністр М.Тетчер і колишній міністр торгівлі та промисловості Н. Рідлі були готові дозволити через свої упередження зашкодити британським національним інтересам і майбутньому європейському співробітництву [20, с. 719—720]. Єдиним шансом покращити стосунки між Великою Британією та Німеччиною, на думку представника лейбористської партії, було формувати зовнішньополітичний курс на 5 принципів: 1) Велика Британія повинна підтримати німецький економічний і валютний союз; 2) уряд Великої Британії мав схвалити німецьке об'єднання і говорити про нього в позитивному ключі як про стабілізуючу силу в новій збільшеній, демократичній Європі; 3) необхідно було підтримати канцлера Г. Коля в його прагненні сприяти «перебудові», надаючи допомогу та кредити для СРСР; 4) приєднатися до Німеччини і Європи на шляху до європейського валютного союзу і створення єдиної європейської валюти; 5) співпрацювати разом з Німеччиною і європейськими партнерами щодо політики колективної безпеки [20, с. 720—721].

Подібна критика, маючи в собі конструктивну основу, все ж таки випускала з виду той факт, що дипломати Великої Британії разом з колегами із західних країн, брали активну участь у випрацюванні умов для реалізації німецького об'єднання в рамках переговорів «2+4». Так, наприклад, міністр закордонних справ Д. Хьорд з початку 1990 р. 27 разів зустрічався з Г.-Д. Геншером, що свідчило про ту важливість і значимість британо-німецьких відносин, яку надавав їм уряд.

Королева Великої Британії Єлизавета II 7 листопада 1990 р. під час виступу перед обома палатами парламенту, підводячи підсумок роботи уряду її Величності за 1990 р., підкреслювала, що уряд країни щиро вітав об'єднання Німеччини і дивився в майбутнє з надією на тісну співпрацю з урядом об'єднаної Німеччини [21, с. 2].

Підводячи підсумок, слід зауважити, що тактика прем'єр-міністра М. Тетчер протягом 1989-1990 рр., спрямована на блокування, а пізніше на уповільнення процесу об'єднання Німеччини, зустрічала серйозні критичні зауваження не лише з боку опозиції, а й серед членів консервативної партії. В обох палатах парламенту лунали заклики до прем'єр-міністра з вимогами перейти до більш конструктивного курсу щодо об'єднання Німеччини. Парламентарі Великої Британії, в більшості своїй, підтримували курс, який проводив Форін офіс відносно об'єднання Німеччини.

Джерела та література

1. Грабарчук Г. О. Відносини ФРН-НДР : від визнання до єднання / Г.О. Грабарчук. – К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин, 1994. – 49 с.
2. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970-1991рр.) / А.І. Кудряченко. – К. : Наук. думка, 1996. – 239 с.
3. Харченко І. І. Об'єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989-1990 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.02 / І.І. Харченко. – Запоріжжя, 2001. – 249 с.
4. Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990- 2005 рр.) / А. Ю. Мартинов. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2006. – 447 с.
5. Гогунська Т. О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М.Тетчер на європейському та американському напрямках (1979-1990 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т.О. Гогунська. – О., 2003. – 20 с.

6. Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В. Ю. Крушинський ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2003. – 214 с.
7. Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. А. Неприцький. – Х., 2003. – 20 с.
8. Яковенко Н. Л. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина XX – початок XXI ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. Л. Яковенко. – Донецьк, 2005. – 38 с.
9. European Community (Developments) (15 November 1989) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. – Vol.160. – House of Commons. Official report. Session 1989-1990. – Comprising Period 13 November – 16 November 1989. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 381-450.
10. Her Majesty's most gracious speech to both houses of parliament. Delivered on Tuesday, 21st November, 1989. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1989. – 4 p.
11. Eastern Europe (1 December 1989) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. – Vol.162. – House of Commons. Official report. Session 1989-1990. – Comprising Period 21 November – 1 December 1989. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 943-1007.
12. East-West Relations (22 February 1990) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. – Vol.167. – House of Commons. Official report. Session 1989-1990. – Comprising Period 12 February – 23 February 1990. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 1087-1163.
13. Orders of the Day. Opposition Day [5th Allotted Day] EC and Eastern Europe (31 January 1990) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. – Vol.166. – House of Commons. Official report. Session 1989-1990. – Comprising Period 22 January-9 February 1990. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 322-363.
14. House of Commons. Session 1989-1990. Foreign Affairs Committee. The Status of the German states. Minutes of Evidence. – 4 April, 1990. – Foreign and Commonwealth Office (RtHon Douglas Hurd, CBE,MP, Mr.John Weston, CMG and Mr. John Kerr, CMG). Ordered by the House of Commons to be printed 4 April 1990. – Published on microfiche by Chadwyck-HealeyLtd, Cambridge, 1990. – HC335-i. – 18 p.
15. House of Commons. Session 1989-1990. Foreign Affairs Committee. European Council, Dublin. Minutes of evidence. Wednesday, 23 May 1990. Foreign and Commonwealth Office (RtHon Douglas Hurd, CBE, MP, Mr.J.Weston, CMG, and Mr. J.Kerr, CMG). – Published on microfiche by Chadwyck-HealeyLtd, Cambridge, 1990. – HC437-i. – 19 p.
16. House of Commons. Session 1989-1990. Foreign Affairs Committee. Fourth Report. German unification: some immediate Issues. Report, together with the Proceedings of the Committee and Minutes of Evidence/ Ordered by the House of Commons to be printed 27 June 1990. – Published on microfiche by Chadwyck-HealeyLtd, Cambridge, 1990. – HC335. – xxiv p.
17. House of Commons. Session 1989-1990. Defense Committee. Tenth Report. Defence implications of recent events. Report together with the Proceedings of the Committee relating to the Report, Minutes of Evidence and Memoranda (Ordered by the House of Commons to be printed 11 July 1990). Published on microfiche by Chadwyck-HealeyLtd, Cambridge, 1990. – HC320. – liv p.
18. Germany : Unification Prospect (17 January 1990) // The Parliamentary Debates (Hansard). Fifth Series. – Vol.DXIV. – House of Lords. Official report. Second volume of session 1989-1990. Comprising Period from Monday, 18th December, 1989. – Thursday, 25th January, 1990. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 644-680.
19. Eastern Europe and the Soviet Union (21 March 1990) // The Parliamentary Debates (Hansard). Vol. 517. House of Lords. Official report. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 314-383.
20. Anglo-German Relations (26 July 1990) // Parliamentary Debates (Hansard). Sixth Series. – Vol.177. – House of Commons. Official report. Session 1989-1990. – Comprising Period 23 July – 19 October 1990. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – P. 719-725.
21. Her Majesty's most gracious speech to both houses of parliament. Delivered on Wednesday, 7th November, 1990. – L. : Her Majesty's Stationery Office, 1990. – 4 p.

Коваленко Л. В. Позиція парламента Великобританії относительно германского объединения (1989-1990 гг.)

Автор на основе материалов стенограмм дебатов в палате общин и палате лордов, заседаний комитетов обеих палат парламента Великобритании рассматривает позицию парламентариев по вопросу участия Германии в НАТО, решения проблемы границ, основных условий объединения между ФРГ и ГДР. Высказывается мнение о предоставлении поддержки парламентариями курса Форин офиса относительно объединения Германии в противовес курсу М. Тэтчер.

Ключевые слова: Великобритания, Германия, объединение, «германский вопрос», премьер-министр, Форин офис, внешняя политика, НАТО.

Kovalenko L. V. Position of the UK Parliament concerning German unification (1989-1990)

The author on the basis of Parliamentary Debates (Hansard) in House of Commons and House of Lords, meetings of committees of both houses of UK parliament examines a position of parliamentarians concerning Germany participation in the NATO, the solutions of a problem of borders, the main conditions of unification between FRG and NDR. The author states that representatives of British legislature mostly supported course conducted by Foreign Office and were critical to M. Thatcher's course.

Keywords: Great Britain, Germany, unification, «German question», prime minister, Foreign Office, foreign policy, NATO.